
НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ БІДНОСТІ

*Л.М. Черенько,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу
Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Соціально-економічне середовище в Україні у новому тисячолітті формувалося під впливом низки факторів зовнішнього та внутрішнього походження. І якщо зовнішні фактори були результатом глобального переосмислення людством у другій половині ХХ сторіччя мети розвитку цивілізації, то внутрішні чинники являли собою складні та неоднозначні процеси економічних і соціальних трансформацій. Саме ці трансформації вплинули не тільки на зміни тенденцій і ситуації з бідністю, а й на розуміння даної наукової категорії та соціально-економічної проблеми.

Вивчення різних аспектів бідності міцно увійшло до кола найбільш досліджуваних в Україні проблем соціально-економічного розвитку. Поряд з економістами, даною проблемою сьогодні опікуються соціологи, філософи, психологи, політологи, історики та ін. Серед представників української економічної школи найбільш знаними у проблемі бідності вважаються Е.М.Лібанова, В.М.Новіков, А.Ф.Ревенко, Ю.І.Саєнко. Саме ці вчені сформували бачення нової для країни проблеми в період трансформації українського суспільства і переходу економіки до ринкових засад, розробили методико-методологічний апарат дослідження та сприяли політичному визнанню проблеми.

Чи внесло нове тисячоліття корективи до постулатів дослідження української бідності? Принаймні, сьогодні можна констатувати, що певні процеси мали зіграти роль каталізатора змін в уявленнях про бідність як соціально-економічну категорію, як то:

- макроекономічне зростання, що дало більше фінансових ресурсів для державного впливу та сприяло зростанню життєвого рівня практично усіх верств населення країни;

- зменшення масштабів абсолютної бідності і зведення до мінімуму крайніх її форм, тобто локалізація тих проявів явища, які представлені у традиційному абсолютному контексті;
- посилення захисної (пасивної) функції державної соціальної політики, подекуди до межі розбалансування економічної системи;
- загострення житлової проблеми та проблеми доступності якісних соціальних послуг для різних верств населення, незважаючи на сталий процес соціалізації бюджету;
- інтенсифікація в країнах Євросоюзу (в тому числі, серед нових членів) досліджень бідності як позбавлення нормальних умов життя.

Вищезначені процеси, що діяли одночасно впродовж десятиріччя, мали здійснити певний вплив на розуміння бідності в суспільстві та на визначення методології її дослідження серед науковців. Дана робота має на меті сформулювати новий погляд на проблему української бідності, представлений крізь призму сучасних соціально-економічних реалій в Україні і в світовому середовищі.

Ще донедавна Україна сприймалася науковцями та громадськістю як суспільство зі значними масштабами абсолютної бідності, коли більше половини населення має доходи, нижчі від рівня прожиткового мінімуму і не забезпечене мінімумом ресурсів для фізіологічного виживання. Отже, говорити про європейські підходи до оцінки явища не доводилося. Йшлося, загалом, про нестачу коштів для нормального життя, а на проблемі обмеженості, внаслідок різних причин, доступу до системи життєвих благ не акцентувалося.

З тих пір, як українські науковці та спеціалісти міжнародних організацій звернулись до проблеми бідності в Україні, минуло вже понад десять років, впродовж яких накопичено чималий досвід досліджень і використано для оцінки цього явища велику кількість існуючих у світі підходів. Сьогодні моніторинг ситуації з бідністю в країні та регіонах, що розпочався на державному рівні з 2001 року, проводиться на постійній основі і щороку доповнюється новими складовими, де враховуються зміни у соціально-економічній ситуації в країні та у матеріальному становищі українського населення. Якою ж є сьогодні картина української бідності за ознакою наявності коштів?

Аналіз ситуації з бідністю в Україні за період 1999–2006 років свідчить, що позитивний ефект від економічного зростання дав змогу зменшити масштаби абсолютної бідності. Проте він не вплинув на ситуацію з відносною бідністю, оскільки процес розшарування за доходами спинити не вдалося. Спостерігається стрімке зменшення масштабів бідності за всіма, без винятку, абсолютними критеріями – критерієм прожиткового мінімуму, міжнародними критеріями (4,3 дол. США і 14,76 дол. США на 1 особу на добу за ПКС¹) і комбінованим критерієм², що по суті відповідає абсолютному підходу. Також поступово знижується рівень

¹ Використано паритет купівельної спроможності, розрахований спеціалістами Світового банку.

² Комбінований критерій – вартісне значення національної межі бідності 1999 року, скориговане на середньорічний індекс інфляції.

бідності за критеріями споживання – структурним критерієм³, що базується на законі Енгеля (щодо структури витрат населення залежно від рівня матеріального добробуту), та за критерієм калорійності харчування⁴, що безпосередньо характеризує такий крайній прояв бідності, як недостатнє харчування. При цьому практично стабільною залишається ситуація з відносною бідністю за національним критерієм⁵, яка впродовж останніх восьми років при різного роду змінах ситуації коливається у межах 26–28 відсотків.

Склалася ситуація, коли два основних монетарних критерії бідності, прийняті на національному рівні, – абсолютний (прожитковий мінімум) та відносний (національний) – давали протилежні результати. Показники бідності за критерієм прожиткового мінімуму демонстрували приголомшливо позитивну динаміку, а показники бідності та крайньої бідності за національними критеріями (відповідно 75 та 60% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат) залишалися незмінними (рис. 1).

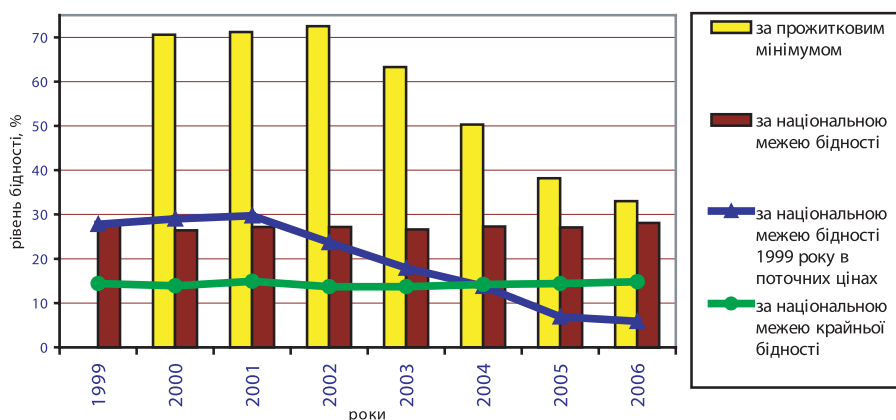

Рис. 1. Рівень бідності за основними критеріями визначення на національному рівні, 1999–2006 рр.

На міжнародному фоні динаміка бідності в Україні має позитивну тенденцію. За всіма міжнародними критеріями, що засновані на нормативних підходах (2,15, 4,3 та 14,76 дол. США на особу на добу у ПКС, 2100 кКал на особу на добу), спостерігається значне покращення ситуації. Виняток становить структурний критерій (питомої ваги витрат на харчування), що за економічною теорією виступає чи не основним індикатором життєвого рівня. За даним критерієм ситуація в Україні змінюється надто повільно. Якщо у 1999 році витрати на харчування у сукупних витратах перевищували 60% для 73,3% населення, то у 2006 році ця сукупність населення зменшилась до 51,6% (рис. 2).

³ Витрати на харчування складають більше 60% сукупних витрат домогосподарства.

⁴ Добовий раціон харчування в середньому на одну особу в домогосподарстві становить менше 2100 кКал.

⁵ 75%-ий поріг медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат населення.

Сьогодні досліджувати монетарну бідність в Україні доцільно на основі комплексного підходу, який дасть можливість визначати масштаби абсолютної і відносної бідності. Такий висновок є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку досліджень бідності, оскільки дедалі гострішими стають дискусії щодо вибору єдиного критерію оцінки. Дискусії між прибічниками відносного і абсолютного підходів виникають через наявність позитивних та негативних характеристик для обох критеріїв. Непридатність того чи іншого критерію для сучасних умов пояснюється здебільшого специфікою перехідного періоду та особливостями розвитку соціально-економічної ситуації в країні.

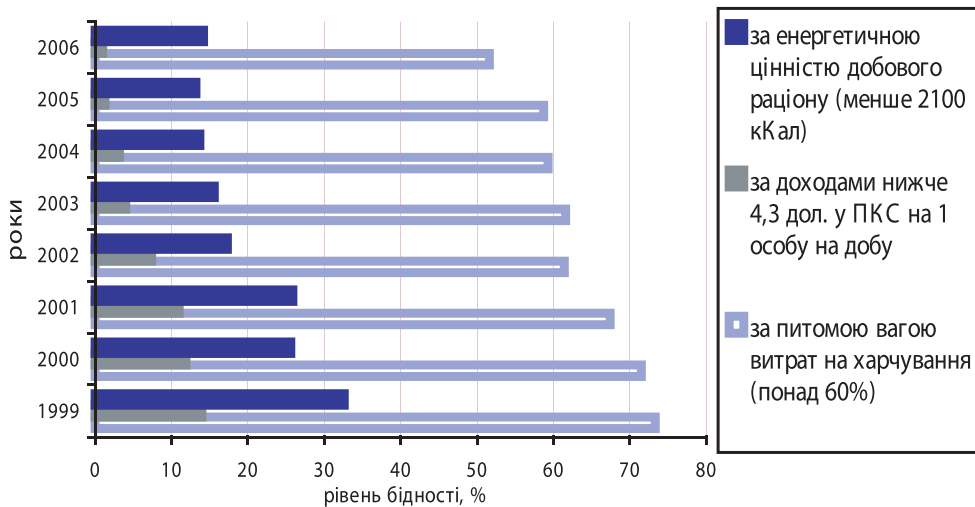

Рис. 2. Рівень бідності за основними міжнародними критеріями, 1999–2006 рр.

Якщо абсолютний підхід характеризує бідність за встановленими та науково обґрунтованими фізіологічними або соціальними нормативами, без урахування фактичних рівнів споживання населення, то відносний критерій дає інформацію про те, яка частина населення не може забезпечити собі той рівень споживання, що фактично сформувався як стандарт у конкретній країні на даний період часу і характерний для більшої частини населення.

Абсолютний критерій характеризує не тільки відставання певної частини суспільства від мінімальних нормативів споживання, а й дає інформацію про так звану абсолютну бідність, тобто споживання на межі фізіологічного виживання. Такий критерій виявляється особливо необхідним для дослідження ситуації в країнах із загально низьким рівнем життя, до яких все ще належить і Україна.

На противагу абсолютному, відносний критерій вказує скоріше на розшарування населення, ніж на рівень його споживання, з чого можна було б зробити висновок про непридатність даного підходу для досліджень у бідних країнах. Наприклад, рівень відносної бідності в Україні може бути значно нижчим, ніж у розвинутій країні Західної Європи, що саме по собі є нелогічним і не заслуговує

на увагу. Проте посилення диференціації за доходами та нерівномірний розподіл ефекту від економічного зростання на різні за ступенем забезпеченості верстви українського суспільства виводить проблему дослідження відносної бідності на передній план у системі критеріїв для багатомірної оцінки.

Таким чином, не можна відмовитися від відносного критерію, на основі якого сьогодні встановлено національну межу бідності, оскільки проблема майнового розшарування для України залишається вкрай актуальною. Однак використання тільки цього критерію, з одного боку, не дає можливості коректно оцінити зміни ситуації з бідністю в динаміці, а з іншого – не дає відповіді на запитання, яка частина населення не може забезпечити собі мінімальні життєві стандарти. Крім того, використання додаткових критеріїв (наприклад, структурних) дасть змогу виділити найбільш гострі моменти в українській бідності.

Нині серед науковців значного поширення набула думка, що жоден статистичний підхід не в змозі охопити всіх сторін та проявів бідності. На внутрішній характер цього багатоаспектного та суперечливого явища накладається безліч етичних міркувань та обмежень, від яких напряду залежать теоретичні викладки та методичні підходи до дослідження. Основна складність дослідження бідності полягає у відсутності точного визначення, яке давало б можливість здійснювати кількісну оцінку цього явища. Здебільшого науковці сходяться до думки, що бідними є люди, чий ресурси недостатні для підтримання мінімального способу життя, прийнятого в певній країні на даний момент. За визначенням Євросоюзу 1984 року, бідними вважаються “люди, чий ресурси (матеріальні, культурні та соціальні) настільки низькі, що вони виключаються з мінімального способу життя, прийнятого для країни, в якій вони проживають” [1, с.11].

Сьогодні ситуація із визначенням бідності не змінилася – кількість бідних, як і раніше, залишається для кожної країни суто умовною величиною, що залежить від численних методичних та технічних рішень. Вибір критерію бідності для України та інших країн зі значними масштабами малозабезпеченості є особливо проблематичним, оскільки зміщення кривої розподілу у бік низьких доходів збільшує помилку визначення. Досить зазначити, що при використанні відносного критерію бідності встановлення порогу у 75% медіанного рівня витрат⁶ дає результат удвічі вищий, ніж за порогу у 60%⁷; застосування шкали еквівалентності у порівнянні з середньодушовим виміром змінює результати розрахунків на 5%, а використання середньої замість медіани – підвищує показники бідності майже в півтора рази. Аналогічна ситуація складається і при використанні абсолютних критеріїв – загалом з підвищенням вартісного значення межі бідності на 1 грн. рівень бідності зростає на 0,2 відсоткового пункту, або на 0,7%.

Окремого розгляду потребує так званий суб'єктивний підхід до виміру бідності, що інтерпретує бідність не з соціологічної точки зору, як віднесення себе до відповідної соціальної страти, а з економічної – як неможливість забезпечити

⁶ Поріг національної межі бідності.

⁷ Поріг національної межі крайньої бідності.

своє існування за наявний дохід. Іншими словами, бідним є той, хто відчуває труднощі із врівноваженням свого бюджету, хто вважає, що йому треба більше ресурсів для життя або виживання.

Статистичні дані по Україні⁸ дають змогу отримати доволі якісні рейтинги суб'єктивної бідності, оскільки дані обстеження умов життя домогосподарств у блоку самооцінки містять запитання щодо достатності бюджету з більш-менш визначеним компонентом. Крім того, до блоку включено запитання щодо відчуття бідності свого існування або самоідентифікації бідності, яке демонструє суб'єктивну бідність у соціологічному вимірі.

У 2006 році 4,6% населення країни зазначило, що їм не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування, а 35,9% постійно відмовлялися собі у самому необхідному, крім харчування. Слід зазначити, що ці показники дещо зменшилися порівняно з попереднім 2005 роком (рис. 3). Отже, за суб'єктивним критерієм близько 40% населення можна вважати бідними, а приблизно 5% – злиденними або вкрай бідними.

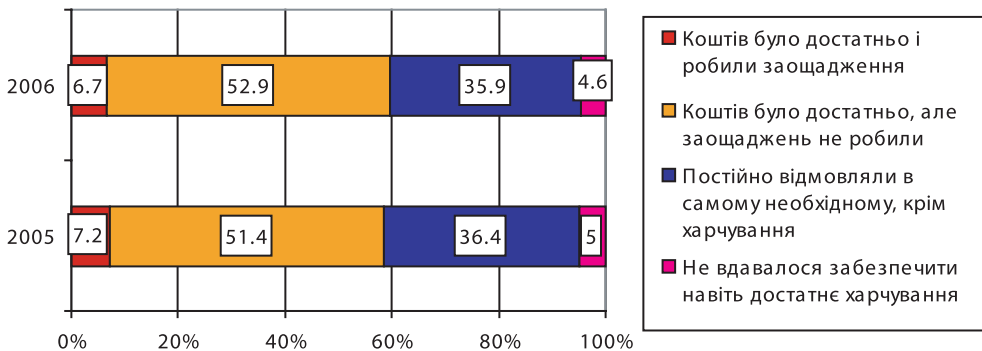

Рис. 3. Суб'єктивна бідність – оцінка населенням споживчих можливостей власних доходів

Такі значення помітно перевищують показники бідності як за абсолютним, так і за відносним критеріями. Проте вони можуть свідчити не лише про брак коштів для нормального життя, а й про нездатність планування бюджету родини або про несформовані споживчі настанови. Незважаючи на означені обмеження даного підходу, з таким значенням показника бідності можна було б погодитися. Достатньо перевірити адекватність оцінок власного статусу населенням країни через критерій самоідентифікації (рис. 4).

Як бачимо, сьогодні 84,5% населення відносить себе до категорії бідних. До того ж порівняно з попереднім роком цей показник зріс на 7,4 відсоткових

⁸ Модуль самооцінки доходів в обстеженні умов життя домогосподарств України, що проводиться Держкомстатом України на постійній основі.

пунктів. Що ж відбувається з самовизначенням населення свого матеріального статусу? У 2006 році більший відсоток населення вказав на зростання фінансових можливостей у забезпеченні свого споживання, і при цьому значно зріс відсоток населення, яке вважає себе бідним. Скоріше за все, життєві стандарти, що спонтанно формуються в суспільстві, значно випереджають життєві реалії. В такій ситуації будь-яке покращення матеріального становища сприймається населенням не як позитив, а як невдоволення темпами змін.

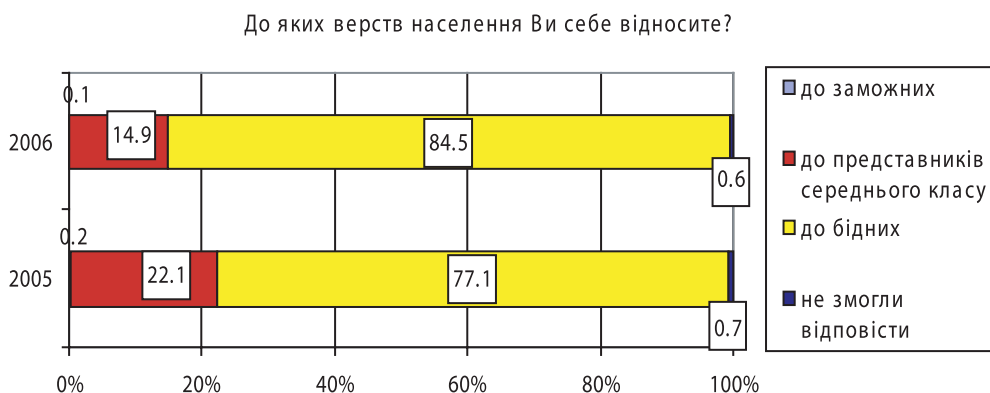

Рис. 4. Самоідентифікація бідності, 2005–2006 рр.

Отже, на даному етапі суспільного розвитку судити про масштаби бідності за суто суб'єктивними оцінками є недоречним. Необхідно шукати такі підходи, які задовольняли б об'єктивним визначенням і водночас враховували думку населення щодо ідентифікації бідності.

Одним з методів застосування суб'єктивного критерію для виміру бідності, що набув поширення в останні десятиріччя в розвинутих державах Європи, є побудова індексу консенсусної депривації. Він базується на опитуванні респондентів за списком із складників, що пов'язані зі споживанням та способом життя. Респондентам пропонується визначити, які з цих складників вони вважають необхідними для кожної людини, без яких неможливе цивілізоване існування в даній країні у даний період розвитку. Далі пропонується вказати, чи володіють вони речами, що вказані в списку. За цим методом критерій бідності визначається як недобровільна нестача 3-х чи більше предметів першої необхідності у домогосподарстві респондента. У сучасній термінології, це так звана бідність за умовами життя, яка базується не на кількості грошей в бюджеті домогосподарства, а на ступені задоволення основних потреб сучасного життя.

Обмеженість цього методу полягає у тому, що картина бідності буде змінюватися, якщо змінюватиметься кількість предметів першої необхідності. Звичайно, що перевага такого методу насамперед полягає в тому, що зі зміною загального рівня добробуту в країні, а отже і стандартів життя суспільства можна змінювати список складників кількісно і якісно. Недоліки даного методу можуть бути мінімізовані на методичному рівні. Головним є те, що методологічно такий підхід

найбільш відповідає сучасним уявленням щодо позбавлення нормальних умов життя.

З метою обмеження ризиків суб'єктивності в списку питань, відібраних для оцінки результатів опитування, і в самому способі отримання рейтингу агрегацією, необхідно звернутися до чіткої аксіоматики. Традиційно для цього використовуються аксіоми, застосовані Діксом у першому дослідженні такого типу у Франції [1, с.28–30]. Існуючі в міжнародній практиці підходи щодо визначення бідності за умовами життя виділяють із загальноприйнятої аксіоматики, головним чином, ідею рейтингу умов життя, одержаного шляхом рівнозваженої агрегації товарів або інших благ, поширених у більшості сімей, що ростуть з доходом і розглядаються суспільством як складова частина мінімуму, необхідного для гідного життя.

Статистичні джерела, не пристосовані до такого дослідження, містять обмежене коло питань, що дає змогу розглянути лише окремі аспекти депривації, або бідності за умовами життя. Така ситуація складається сьогодні в Україні – ми маємо окремі питання про депривації за різними блоками обстеження (щодо споживання, володіння товарами тривалого користування, житлових умов тощо), але відсутній спеціальний блок запитань, який давав би узагальнену інформацію щодо необхідності певних благ для населення та їх фактичної наявності. Перше спеціальне модульне опитування “Бідність за умовами життя” в рамках обстеження умов життя домогосподарств було проведене Державним комітетом статистики України у 2007 році. Воно включає складову консенсусного контролю та складову фактичного володіння чи позбавлення.

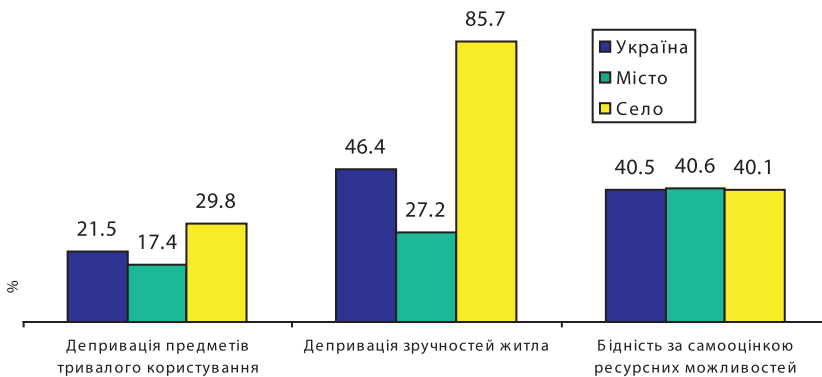

Рис. 5. Деякі аспекти бідності за умовами життя залежно від місцевості проживання

Сьогодні найактуальнішими для країни аспектами депривації можна вважати позбавлення майна, неналежні житлові умови, обмежену доступність послуг соціальної сфери тощо. Виходячи з наявного інформаційного забезпечення,

можна говорити, наприклад, про депривацію за основними товарами тривалого використання. Так, набору з трьох найбільш розповсюджених товарів – холодильник, пральна машина та кольоровий телевізор – позбавлено близько 21% населення, а по сільській місцевості цей показник сягає 30%. Якщо розглянути один з аспектів позбавлення нормальних житлових умов – обладнання житла мінімальним набором зручностей (центрального газопостачання, водогоним та каналізацією), то масштаби бідності в середньому по країні зростають до 46,4%. При цьому в сільській місцевості показник депривації сягає 85% (рис .5).

Розглянуті аспекти депривації зайвий раз нагадують про неоднорідність проявів бідності в Україні і про неможливість обмеження досліджень єдиним підходом. Спільне використання кількох підходів визнається більшістю дослідників найкращим способом оцінки такого складного і багатоаспектного явища, як бідність. Незалежно від країни, сукупність населення, виділена за кількома критеріями, має спільне ядро. Проте розмір отриманої сукупності і її характеристики значно диференційовані й залежать від умов кожної країни.

Коли використовується підхід, заснований на кількох критеріях, що не піддаються узагальненню, постає необхідність визначати класифікацію домогосподарств за різними концепціями і робити нормативний вибір щодо пріоритетів дослідження при різних групуваннях. Це дало б можливість виділити групу “дуже високої” бідності, що може кваліфікуватися як глибока, крайня бідність, навіть як виключення. Завдання полягає в тому, щоб виділити популяцію, що перебуває в стані найвищої вразливості до короткострокових змін. Дослідження, засноване на монетарному, суб’єктивному критеріях та за умовами життя, тобто на використанні 3-х абсолютно різних за своєю природою підходів, може виділити майже “ідеальну” популяцію дійсно бідного населення за всіма ознаками.

Висновки. Таким чином, українська бідність сьогодні є складним соціально-економічним явищем, що не може бути досліджене лише на основі монетарних підходів. Будь-який з широкої палітри критеріїв бідності, що базується на доходах, ресурсах чи витратах, виявляється вкрай обмеженим при дослідженні українських умов.

Ситуація ускладнюється наявністю значних масштабів суб’єктивної бідності і відсутністю її кореляції з об’єктивними оцінками, здійсненими за будь-яким з монетарних підходів. Отже, основні ознаки бідності має визначати саме населення, враховуючи як найбільш поширені потреби, так і відповідність умов життя сучасним суспільним стандартам. Виходячи з цього, сьогодні українську бідність можна визначити як невідповідність умов життя особи чи домогосподарства середнім стандартам, що склалися в суспільстві на думку більшої частини населення. Це трактування укладається в так званий підхід консенсусної депривації, що ґрунтується на суб’єктивному оцінюванні бідності.

Використання підходу консенсусної депривації, або бідності за умовами життя є перспективним напрямом комплексного дослідження ситуації з бідністю в Україні. Дані нового модулю обстеження з питань депривації можуть сприяти більш комплексній та адекватній оцінці ситуації в країні щодо масштабів та основних проявів бідності. Це також дасть змогу проводити серйозні дослідження

щодо кумулятивної бідності і виділяти групи найбільш вразливого населення за ступенем матеріального позбавлення та соціального виключення.

Джерела

1. *Вержэ Даниэль* (Verger Daniel). Международные вопросы: низкие доходы, ограниченное потребление или низкое благосостояние: статистические подходы к вопросам бедности в плане международного сравнения // Экономика и статистика (ÉCONOMIE ET STATISTIQUE). – 2005. – N° 383–384–385. – С. 7–45.

Аннотация. Стаття посвящена формуванню нового взгляда на проблему української бідності через призму сучасних соціально-економічних реалій в Україні і в мировому сообществе. В роботі розглядаються різні визначення бідності по монетарним і немонетарним ознакам і їх придатність для оцінки ситуації в Україні.

Summary. The article is devoted to forming of the new look to the problem of Ukrainian poverty through the prism of modern socio-economic realities in Ukraine and in the world. Different criteria of poverty determination by monetary and nonmonetary signs and their fitness to the estimation of situation in Ukraine are examined.

Стаття надійшла до редакції журналу 18 березня 2008 року.